ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովրդի պատմության սույն հատորը ամփոփում է զարգացած՝ ֆեոդալիզմի (ավատատիրության) IX դարի կեսից մինչև XIV դարի կեսն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը։ Ինչպես հասարակական-տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական ու մշակութային բոլոր ասպարեզներում այդ դարերը նշանակալից են հայ ժողովրդի անցյալի պատմության մեջ։

Արաբական տիրապետության ժամանակ երկրում մեծ փոփոխություններ էին կատարվել։ Ժառանգական խոշոր հողատիրությունը Հայաստանում խախտվել էր, սակայն IX դարում այն վերականգնվեց նոր հիմունքներով և աննախընթաց ձևով ընդարձակվեց, կազմավորվեցին ֆեոդալական խոշոր տիրույթներ։ Երկրի հասարակական տնտեսական զարգացման տեսակետից ավելի նշանակալից երևույթ էր ֆեոդալական մասնատիրական խոշոր կալվածքի ձևավորումը, որի վրա աշխարհիկ հողատերերը և վանքերը վարում էին սեփական ընդարձակ տնտեսություն։

Ֆեոդալական խոշոր տիրույթի ձևավորումը և նրա վրա բնակվող գյուղացիներից ռենտայի գանձումը, մանավանդ ֆեոդալների խոշոր սեփական տնտեսության առաջացումը և աշխատող ձեռքերով նրա ապահովման պահանջը, անխուսափելի դարձրեցին կախյալ գյուղացիության մի մասի հողին ամրացումը և անձնական կախման ենթարկումը։ Այսպիսով IX դարի վերջերին և X դարում սկսվեց գյուղացիության մի մասի ճորտացումը, որն Հայաստանում դրսևորվեց թույլ ձևերով և մնաց սահմանափակ շրջաններում։

Անցումը զարգացած ֆեոդալիզմին պայմանավորող հասարակական տնտեսական խոշոր երևույթներից մեկն էլ ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումն էր, քաղաքներում կենտրոնացած արհեստավորության արտադրանքի, մասամբ նաև գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքային բնույթ ստանալը և առևտրափոխանակային, վաշխառուական հարաբերությունների զարգացումը։ Դրանց անմիջական հետևանքը եղավ ֆեոդալական հասարակության մեջ քաղաքային դասի ու մեծատունների քաղաքային վերնախավի առաջացումը՝ առևտրա-վաշխառուական, ինչպես նաև վարչա-տնտեսական պաշտոնեության միջավայրից։ Քաղաքները անջատվելով գյուղից, դարձան արտադրական, տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային բնագավառների առաջընթացը պայմանավորող և բարդ կառուցվածք ունեցող խոշոր կենտրոններ։

Հողատիրության և հողօգտագործման նոր ձևերն ու հարաբերությունները մի կողմից և ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումն ու առևտրա-փոխանակային

հարաբերությունների զարգացումը մյուս կողմից, ավելի խորացրին գյուղացիության կախումը ֆեոդալներից և սաստկացրին նրա շահագործումը։ Դրա հետևանքը եղավ գյուղացիության և իշխող ֆեոդալական դասակարգի ներհակությունների աննախընթաց սրումը, որը հանգեցրեց գյուղացիական սոցիալական ծավալուն ու երկարատև շարժման առաջացմանը՝ թոնդրակյանների գաղափարախոսական դրոշի ներքո և գյուղացիական ապստամբությունները Սյունիքում և Այրարատում։

Խոշոր փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Հայաստանի քաղաքական կյանքում։ Հայ ժողովուրդը ազատագրվելով արաբական լծից, վերականգնեց իր պետականությունը։ Բագրատունյաց թագավորությունը, որն առաջացավ IX դարի երկրորդ կեսում ու հարատևեց մինչև XI դարի կեսերը, հանդիսացավ միջնադարյան Հայաստանի ոչ միայն քաղաքական, այլև հասարակական տնտեսական կյանքի առավել նշանակալից երևույթը։ Երկիրը բարգավաճեց և ապրեց նկատելի առաջադիմություն։ Բագրատունի թագավորները երկարատև ու համառ պայքար մղեցին համահայկական միասնական պետության ստեղծման և նրա կենտրոնացման համար։ Սակայն IX—XI դդ. սոցիալ-տնտեսական համապատասխան նախադրյալներ դեռևս չէին հասունացել, ընդհակառակը, ավելի զորեղ գտնվեցին երկրի միասնությանը և պետության կենտրոնացմանը հակադրող գործոնները, որոնց հետևանքը եղավ երկրի ֆեոդալական մանրատումը։ Հայաստանում բացի Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությունից առաջացան Վասպուրականի, Կարսի, Սյունիքի և Տաշիր-Ձորագետի մանր թագավորությունները, ինչպես նաև մի քանի առանձին իշխանություններ ու ամիրայություններ։

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության տնտեսական ու ռազմաքաղաքական գերադաս նշանակության և արտաքին վտանգին դիմագրավելու վճռական դերի շնորհիվ գավառական թագավորություններն ու իշխանությունները ճանաչում էին Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը և գտնվում էին կախման մեջ, սակայն դա չվերացրեց նրանց միջև եղած հակասությունները և չփրկեց ավելի զորեղ արտաքին թշնամիների ոտնձգություններից։

XI դարի քսանական թվականների սկզբներին ընկավ Վասպուրականի թագավորությունը, իսկ քառասունական թվականներին՝ Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությունը։ Հայաստանը կարճ ժամանակով նվաճեցին բյուզանդական զորքերը և ապա սելջուկ-թուրքական հորդաները։ Բագրատունիների օրոք տեղի ունեցող տնտեսական վերելքն ու բարգավաճումը ավելի քան մեկ դար ընդհատվեցին։ Բուն Հայաստանը երկար դարերով զրկվեց իր անկախ պետականությունից։

Հայաստանից կատարվող արտագաղթերի հետևանքով Փոքր Ասիայում, Միջագետքում և Կիլիկիայում հաստատվեցին հայ բնակչության զանգվածները և ձևավորվեցին հայկական իշխանություններ։

Կիլիկիայում կազմավորվեց հայկական կայուն պետականություն, որը գոյատևեց մինչև XIV դարի վերջերը, ունեցավ հասարակական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային աչքի ընկնող զարգացում և հարուստ բաժին բաժին բացեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ։

Բուն Հայաստանի մի մասում շարունակվում էր սելջուկյան թուրքերի տիրապետությունը, իսկ Հյուսիսային Հայաստանը XII դարի վերջին քառորդից, հարևան Վրաստանի օգնությամբ, ազատագրվել էր և ապրում էր տնտեսական ու մշակութային մի նոր վերելք, ուր ավելի զարգացան արհեստներն ու առևտուրը, բարգավաճեցին քաղաքները։

Հակառակ Հայաստանի քաղաքական պատմության մեջ տեղի ունեցած որոշ ողբալի ու խաթարիչ անցքերի, Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում, ինչպես և XII դ. վերջերին և XIII դ. առաջին երրորդում, երկիրը հասարակական տնտեսական խոշոր առաջադիմություն ապրեց, որով և նախադրյալներ ստեղծվեցին հայ մշակույթի աչքի ընկնող վերելքի համար։ Այդ դարաշրջանում հայ ժողովրդի մտավոր և մշակութային կյանքում խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին, և միջնադարյան հայ մշակույթը հասավ իր բարձրակետին։ Առավել նշանակալից էր հասարակական մտածողության, գրականության, արվեստի բնագավառում տեղի ունեցող աշխարհականացման երևույթը։ Եկեղեցական իշխող գաղափարախոսությունը և մշակույթը դեռևս X—XI դդ. տվեցին առաջին ճեղքերը, որոնք առավել խորացան XII—XIII դդ.։ Ժողովրդի, մանավանդ քաղաքային բնակչության, աշխարհիկ միտքն ու ճանաչողությունը ուղիներ էին որոնում և այս կամ այն չափով գտնում, թե հոգևոր, և թե նյութական մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառներում։ Բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում ձևավորվում էր մի առաջադեմ, աչքի ընկնող մշակույթ, որը զարգացած միջնադարին բնորոշ բարձր մակարդակի քաղաքային մշակույթի կերպարանք ստացավ։ Այս ամենը այնքան նշանակալից էր և ակնառու, որ մի շարք գիտնականներ հայկական մշակույթի զարգացումը X—XIII դդ. որակում են իբրև «արևելյան վերածննդի» (ռենեսանսի) սաղմնավորում, երբեմն էլ այդտեղ տեսնելով նախավերածննդային երևույթներ։

Մի բան անվիճելի է՝ Հայաստանը X—XIII դդ. մի շարք երկրների հետ միասին ընթանում էր իր դարաշրջանի ժողովուրդների հասարակական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման առաջին շարքերում։

Սակայն արևելքի երկրները, նրանց թվում և Հայաստանը, պատմական զարգացման իրենց ուղին նույնպիսի հաջողությամբ շարունակելու բախտը չունեցան։ Արևելքի առաջավոր երկրներում սրվել էին դասակարգային ներքին հակասությունները, ծայր էին առել երկպառակություններ և նկատելի էր այդ երկրների թուլացումը։ Ահա այս պայմաններում այնտեղ ձևավորվում էր աշխարհակալ մի ահավոր ուժ, որը շուտով պիտի ողողեր ամբողջ Միջին և Մերձավոր Արևելքը, ռուսական տափաստանները՝ իր նվաճումների և աշխարհակալության բացասական հետևանքներով գերազանցելով բոլոր նախորդ նվաճողներին։

XIII դ. երեսնական թվականներին սկսվեցին մոնղոլական նվաճողական արշավանքները և հաստատվեց նրանց տիրապետությունը բազմաթիվ երկրների ու ժողովուրդների վրա։

Մոնղոլները նվաճված երկրներում պատվաստեցին իրենց տնտեսաձևը՝ հետամնաց կիսաքոչվորական անասնապահությունը և Մանջուրիայից մինչև Եփրատի ափերը ավերեցին դարերի ընթացքում ժողովուրդների մեծագույն

ջանքերով կառուցված ոռոգման սիստեմները, քայքայեցին ոռոգելի երկրագործությունը, արգավանդ վարելահողերը վերածելով արոտատեղերի։ Մոնղոլները ստեղծեցին վարչական ճնշման և հարկային կողոպուտի մի ահավոր սիստեմ և նվաճված ժողովուրդների պարանոցին դրեցին ծանր ու դաժան լուծ։ Կ. Մարքսը, խոսելով մոնղոլական լծի մասին ընդգծում է, որ դա «մի լուծ էր, որը ոչ միայն ճնշում, այլև անպատվում ու ցամաքեցնում էր նրա տակ ընկած ժողովրդի հոգին իսկ։ Մոնղոլ թաթարները հաստատեցին սիստեմատիկ ահաբեկման մի վարչակարգ, որի սովորական ինստիտուտներն էին ավերն ու մասսայական կոտորածները»։

Մոնղոլական տիրապետության հետևանքով քայքայվեց ոչ միայն երկրագործությունը, այլև արհեստային արտադրությունը, ծանր ու անտանելի անկում ունեցան Հայաստանի բարգավաճ քաղաքները, ոչնչացվեցին դարերով կերտված մշակույթի շատ հուշարձաններ, առավել զանգվածային բնույթ ստացավ հայ ժողովրդի աղետալի արտագաղթը, իսկ ամայացող երկրում կիսավաչկատուն անասնապահ օտար ցեղերն էին հաստատում իրենց վրանները։

Սակայն տեղում մնացած խոշոր զանգվածները, կառչած մնալով Հայաստանի լեռնային անմատչելի բարձունքներին, շարունակեցին գոյամարտը հանուն ազգային անկախ պետականության և ինքնուրույն մշակույթի զարգացման։

Հայ ժողովրդի տնտեսական, հասարակական, քաղաքական ու մշակութային պատմության շուրջ կես հազարամյակ ընդգրկող սույն հատորը շարադրելու համար հեղինակները օգտագործել են հայկական, արաբական, բյուզանդական, վրացական, պարսկական և այլ բազմազան մատենագրական աղբյուրներ, հայերեն վիմագիր արձանագրություններ և հնագիտական պեղումների արդյունքները։ Լայնորեն օգտագործվել են նաև դարաշրջանին վերաբերող հայագիտական ուսումնասիրությունները։

* * *

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով՝ Լ. Ռ. Ազարյան, Բ. Ն. Առաքելյան, Ս. Ս. Արևշատյան, Լ. Հ. Բաբայան, Հ. Մ. Բարթիկյան, Ս. Վ. Բոռնազյան, Ս. Տ. Երեմյան, Մ. Կ. Զուլալյան (տվյալ գլուխը գրել է Գ. Գ. Միքայելյանի «История Киликийского армянского государства» աշխատության համապատասխան բաժնի հիման վրա), Ն. Կ. Թահմիզյան, Ն. Ռ. Թովմասյան, Խ. Ա. Թորոսյան, Օ. Խ. Թոփուզյան, Լ. Գ. Խաչերյան, Ա. Ս. Կծոյան, Բ. Հ. Հարությունյան, Վ. Մ. Հարությունյան, Ռ. Ի. Մաթևոսյան, Ա. Շ. Մնացականյան, Խ. Ա. Մուշեղյան, Վ. Մ. Վարդանյան, Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Բ. Ա. Ուլուբաբյան։ Անձնանունների ցանկը կազմել է Ռ. Ի. Մաթևոսյանը, տեղանունների ցանկը՝ Ժ. Մ. Ադոնցը։